

SZATLÓCZKI GÁBOR

A HONFOGLALÁS KORI GYEPŰ AZ EGYHÁZHELYES NEMESÉK ÉS NYUGAT-DUNÁNTÚLI TELEPÜLÉSTERÜLETÜK¹

Az egyházhelyes nemesek

A honfoglalás időszakának és eseménytörténetének a későbbi korokhoz képest elenyésző forrásanyaga természetes alapvetés minden ezzel a témával foglalkozó történész számára. Emiatt, aki a 10–11. század kutatására adja a fejét, egész szakmai pályafutása során a kevés és meglehetősen bizonytalan tényen alapuló, egymásból építkező elképzelések felvázolásával foglalkozik. Teszi mindezt azért, mert más lehetősége a fentebbiekből következően nincsen. Ezzel szemben egy 16. századdal foglalkozó történész számára sokszor nehezen értelmezhető ez a kényszerű munkamódszer. Elég, ha belegondolunk abba, hogy Istvánffy Miklós műve a 10–11. századi forrásokhoz képest milyen részletességgel tárgyal egy-egy eseményt. Arról már nem is beszélve, ha arról adott esetben több száz egykorú levél, vagy éppen sok más krónika is rendelkezésre áll. Mindazonáltal a 16. század forrásbősége is csak töredéknek tűnik, amennyiben ugyanezt az összevetést már a 19. századból visszatekintve végezzük el. Mindezek ellenére mégsem lehetetlen, hogy a vizsgálódásunk körét kiszélesítve olyan forrásokat tárjunk fel, melyek több évszázaddal később is magukban hordozzák a 10–11. század lenyomatát. Ehhez még csak az sem kell, hogy a feltárt jelenség egykorú legyen, hiszen mindaz, amit a honfoglaló őseink létrehoztak, fundamentumául szolgált a későbbi koroknak is.

Régóta evidenciaként tartja magát az a felvetés, miszerint az úgynevezett „*egytelkes nemesek*” egy jelentős része honfoglaló eleink szabad harcoló rétegének leszármazottai. Mivel a legnagyobb számban és földrajzilag egységes tömbökben, valamint végig a középkor évszázadain át a határok mentén éltek, e megállapítást senki sem vonta kétségbe.² Ennek ellenére a számbavételükre és településterületük aprólékos vizsgálatára mindeddig senki sem vállalkozott. Az egyetlen kivétel talán Engel Pál, aki a 14–16. századi birtokstruktúrát feltárva az 1542-es rovásadó-összeírás „*egytelkesekere*” vonatkozó részeit is feldolgozta adatbázisában, bár ez irányú kutatásait soha nem vonatkoztatta a korábbi korok megismerésére.³

¹ Jelen tanulmányom megírásával az ünnepelt Tóth Sándor Lászlót köszöntöm, egyúttal egy régi adószámom is törlesztem. Másfél évtizede, mikor Zala megye nemességének adattárát összeállítottam, a kiadó kérésére különféle térképeket készítettem a zalai nemesek birtokairól. A sok úri és vagyonos nemesi család mellett kíváncsiságból az „egytelkesek” nemesi falvairól is felvázoltam egy összegző térképet. Az elem tárul, de nem várt összkép nyilvánvaló volt. Ezúton mondok köszönetet Polka Mónikának és Vida Tivadarnak. Külön köszönet illeti Dénes Józsefet, aki önzetlenül segítette a munkám.

² „A „törpebirtokos” egytelkesek két sajátos zónája: a településeknek egy nagy sűrűségű déli foltja és egy ritkásabb keleti folt. Az egykori gyepűőrök leszármazottainak falvai az Árpád-kori országhatárt védő gyepűvonalak mentén helyezkedtek el.” *Maksay* 1979. 68–69.

³ *Engel* 2001. Települési adatbázis.

Engelnek köszönhetően tehát már jó ideje rendelkezünk egy korántsem teljes, de mégis országos léptékű feldolgozással, amit a saját Zala megye középkoráról összeállított adatbázissal egészítettem ki.⁴ Mindez együttesen már jó kiindulópontot képez egy rendszerintű vizsgálat elvégzéséhez.

Mindenekelőtt azonban tisztáznom kell azt, hogy kik is voltak az „*egytelkes nemesek*”. Bár a kérdés egyszerű és a válasz sem igényelne hosszabb magyarázatot, mégsem lehet megke-
rülni a részletesebb kifejtést.⁵ Az „*egytelkes nemesek*” ugyanis a modern történetírás 19. század eleji hajnaláig nem léteztek. A korban alapvetően egy fajta nemes volt, mégpedig Verbőci után szabadon az, aki ősi szabadságát és birtokigazságát harcban, érdeme szerint nyerte el.⁶ A *Hármaskönyv*ben lejegyzett hagyomány szerint eredendően minden magyar szabad volt, de aki szükség idején a király oldalán nem indult harcba, az a szabadságát és birtokigazságát elvesztve, szolgáorba került. Verbőci nyilvánvalóan leegyszerűsítő magyarázata abból a még a 16. században is élő szokásjogból eredt, hogy az a nemes, aki nem teljesítette hadbavonulási kötelezettségét, birtokait elvesztve szolgáorba kerülhetett. A nemesség rendje azonban mégsem volt teljes mértékben egységes, mivel lényegi különbség akadt abban, hogy az örökös birtokigazságát kitől nyerte, illetve azt részben vagy egészben továbbadományozta-e másnak. Amíg tudniillik a nemes saját személyében az örökös szabadságát a király kegyelméből és az ő szolgálatában kapta, addig az örökös birtokigazságát később már olyan nemesről vagy egyháztól is elnyerhette, illetve annak oltalmába adhatta, aki azt ugyancsak a király adományából bírta.⁷ Mindebből következik, hogy a személyi szabadságában egységes középkori nemesség örökös birtokigazsága tekintetében már több csoportra tagolódott. A nemes saját birtok hiányában eleve csak olyan földön élhetett, amelynek birtokigazságát valaki más kapta királyi adományba. Így pedig a birtokos adományától és kegyelmétől függve már nem a többi vármegyei nemes közé számított, hiszen saját megyebeli birtokkal nem rendelkezett, hanem azon egyházi vagy világi uraságba, ahonnan az új birtokigazságát származtatta. Előfordult persze az is, hogy a nemesnek volt ugyan saját birtoka, de abból nem tudott megélni, így más uraságában elnyert birtokigazságával egyszerre volt a vármegye nemesi közösségének tagja és egy királyi vagy magán várispánság nemes várjobbágya.⁸

Jóllehet számszerűen a királyi adományból nyert örökös birtokigazsággal rendelkező nemesek csoportja képviselte a nemesség legszélesebb rétegét, mégis további két nagy csoportra oszlottak. Elsőben azokra, akik a birtokigazságuk egy részét továbbadományozták más nemeseknek vagy szolgáló jobbágyoknak. Másodsorban pedig azokra, akik minden jószágukat maguk éltek. A 16. században az olyan nemes, aki birtoka területén jobbágyokat tartott, és annak határán belül nekik örökös birtokigazságot adott, „*veláltartó uraimnak*”, míg a saját jószágán élő, jobbágybirtokost nem tartó nemes „*egyházbeli nemesnek*” nevezték, latinul pedig „*nobiles unius sessionis*”-nak vagy „*nobiles iobagiones non habens*”-nek írták.⁹ Ez utóbbiak más szóval olyan nemesek voltak, akik saját nemesi ülésükön és a hozzá-

⁴ *Zala Arch.* 2004.

⁵ Az egytelkes nemesek fogalmának legújabb összefoglalására l. *Neumann* 2012. 337–345.

⁶ *Verbőczy* 1894. I. rész III. cím 1–7.

⁷ *Holub* 1947. 182–204.

⁸ *Holub* 1929. 48–49.

⁹ *Komáromy* 1908. 61.; *Neumann* 2012. 338.

tartozó szabad nemesi jószágon (*praedium*) kívül az adott pillanatban és megyében jobbágyokkal nem rendelkeztek.

Ennek megfelelően az alábbi vizsgálódásom tárgya az „*egyetelkes nemesekről*” alkotott közvélekedés alapján az egyházhelyi, saját nemesi üléstükön élő birtokosok, illetve a mások uraságában birtokigazsággal rendelkező, és többségében ugyancsak egyházhelyes, úgynevezett egyházi, avagy prédiális nemesek településtopográfiája lesz. A középkori Zala vármegyében mindkét csoport jelentős számban megtalálható volt. Az egyházhelyes nemesek a megye délnyugati felét leszámítva szinte mindenhol előfordultak, míg az egyházi nemesek két nagy tömbben, Nova környékén, illetve a Balaton-felvidék keleti felében. Világi uraságban birtokigazságot nyerő prédiális nemesekről, egy-két elszórt egyedi példától eltekintve, a 14–15. század előtről nincsen adatunk.¹⁰

Mindenekelőtt azonban nézzük meg, mennyien voltak valójában! A középkori Zala megyében mintegy 1200 település létezett, amelyekben a 13. századtól a 16. századig hozzávetőlegesen 2500 nemesi család birtokolt.¹¹ Az elsöre meglehetősen magas számok természetesen nem egyszerre értendők, hiszen ahogy némely nemesi család fiágon kihalt, vagy osztály okán birtokaiban különvált eltérő néven élt tovább, akként az egyes birtokok és falvak esetében is éppen úgy előfordult az összeolvadás, mint az önálló részekre szakadás. Engel Pál adatbázisa szerint az 1513-as és az 1542-es rovásadó-jegyzékek alapján 141 településen éltek egyházhelyi vagy egyházi prédiális nemesek, ami a teljesség hiányában is jól jelzi a nagyságrendet, miszerint a települések mintegy tizedén kizárólagosan vagy részben megtalálhatóak voltak.¹² Pontos számukat a folyamatos birtokmozgások és a családi mobilitás okán csak becsülni tudom, de a 15. század második felében feltehetően egy időben 700-800 családfővel számolhatunk. Mindezekből a 14. századnál korábbi állapotokra azonban nem következtethetünk, mivel korábról alig maradtak fenn említéseik. Nagy számban ugyanis éppen ekkortól jelennek meg az okleveles forrásokban, elsősorban a *királyi* emberek névsoraiban és az egyes birtokpercek, hatalmaskodások tanúkihallgatási részeiben. Éppen ezért a 15–16. századi adatokat meglehetősen óvatosan kell kezelnem, mivel főként a kisebb, a 14–15. században még néhány jobbágyal rendelkező birtokosok egy része a 16. század elejére, a családi osztozkodások és a leányági örökségek révén jó eséllyel ugyancsak egyházhelyes nemessé válhatott. Mindazonáltal azokban a falvakban, ahol nagyszámú, akár tucatnyi vagy annál is több egyházhelyes nemes élt, jó eséllyel a 14. század elején is egyházhelyesekkel számolhatunk. Ebből kifolyólag az olyan településeket, ahol a 16. század előtt még alig egy-két birtokos szerepelt, és csak a rovásadó-összeírásokban jegyezték fel néhány egyházhelyest, még akkor sem veszem figyelembe, ha településterületük illeszkedik a többi egyházhelyesébe, illetve esélyes, hogy mégiscsak eredetileg is azok voltak. Az alapfelvetésem tehát az lenne, hogy a 14. század második felétől mindvégig nyomon követhető, de elsőként csak a 16. században összeírt egyházhelyes nemesek településterülete nagyságrendjében és kiterjedésében a 14. század elején és a rovásadó idején is megfigyezhető. Amennyiben pedig a megtelepülésükben bármilyen komplex rendszer feltételez-

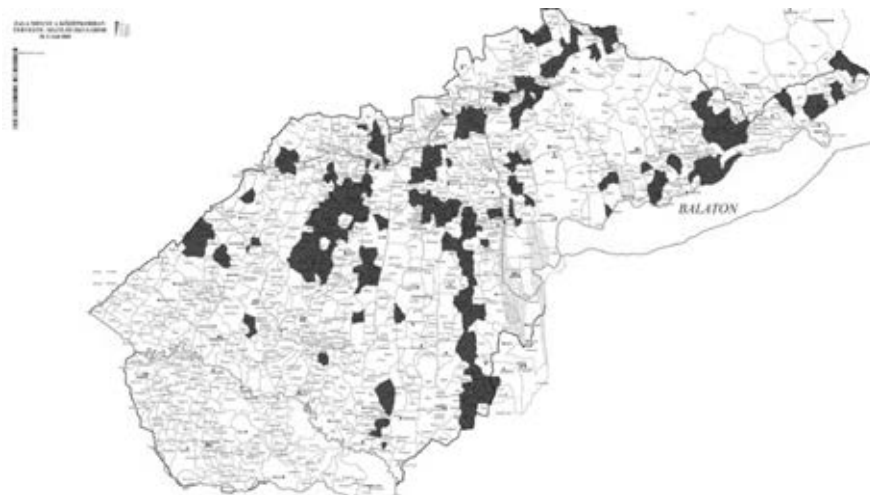
¹⁰ Kanizsai család által Bélyei György kanizsai porkolábnak adományozott eszteregnyei részirtok még a 16. században is a kanizsai tartományba tartozott, miközben a Bélyei család bírta. DL 14 912, 21 321.

¹¹ *Zala Arch.* 2004. III. Nemesi genealógia, V. Birtokok.

¹² *Engel* 2001. Települési adatbázis.

hető, úgy azon a több évszázad változásai sem módosítottak annyit, hogy az ne lenne kiszűrhető.

Az egyházhelyes és egyházi prédiális nemesek 15. századi és a 16. század eleji birtokait immár térképre vetítve valóban azt látjuk, hogy a már említett délnyugati részeket leszámítva szinte az egész megyében megtalálhatók voltak, továbbá jól elkülöníthető tömbben éltek, ugyanakkor az egyes településterületek, egymást kiegészítő rendszert alkotnak.

Egyházhelyi nemesek és egyházi prédiális nemesek településterülete a 15–16. század fordulóján

Az ország belseje felől a feltételezhető időrendi sorrendben keletről nyugatra haladva az I. településsáv a Balaton északkeleti szegletében fekvő Felsőörstől délkeleti irányban, végig a tó északi parti sávja mentén, egészen a Keszthelyi-hegység keleti lábánál lévő Vitáig (ma Nemesvita) ér. Lényegében szinte a sáv közepén, arra merőlegesen egy leágazás található, amely északnyugatnak tartva Kapolcsnál éri el a veszprémi megyehatárt.

A legfeltűnőbb és egyben legkönnyebben határvonalként értelmezhető egységet a Zala folyó nyugati előterében, a Zalaapáti-hátság mentén húzódó, északi–déli irányú II. megalapítás alkotja Szentpéterúrtól egészen a somogyi megyehatárig. Ez a településsáv Szentpéterúr térségében kettéválik, első keleti fele (II.1.) a mándi révtől délre átlépi a Zala folyót, és már a Zalavári-hátság vonalában úgyszintén északi–déli irányban egészen Szentgrót térségéig ér. Ott azonban a Marcal folyó képzeletben meghosszabbított folyásirányában élesen északkeletre fordul, végül a Marcal és a Torna vizeinek összefolyásánál, Karakó térségében éri el a hármas megyehatárt. Itt ismét kettéválik, mégpedig egy északnyugati (II.1.a.) és egy északkeleti (II.1.b.) ágra. Második része (II.2.) kissé nyugatra tartva a Pölöske folyó völgyében fordul egyenest északnak, majd Nemesapátinál elérve a Zala folyót, a Zalaapáti-hátság északi szegletében az első leágazáshoz hasonlóan ugyancsak északkeletnek fordul, majd Csáfordnál átlépve a Zalán, Szentgrót térségében csatlakozik a másik településsávhoz.

A harmadik (III.) nagy tömböt a megye északnyugati szegletében a Göcseji-dombságot körbefonó településsáv képezi, amely Kiskutasnál a vasi megyehatártól indul, majd Egerszeg mellett lépi át a Zala folyót, és délnyugatnak tartva masszív sávot alkot egészen Nova

vidékéig, ahol szinte derékszögben kissé északnyugatnak kanyarodva Szentgyörgyvölgyéig éri el ismét a vasi megyehatárt.

Végezetül egy negyedik településsáv (IV.) is kirajzolódik, mégpedig a harmadikból Nova magasságában leágazva, Baktúttóستól északi–déli irányban egészen a Drávaig, azonban az eddigiekhez képest megfigyelhető, hogy míg a két végpontján egy-egy több településből álló tömböt lehet elkülöníteni, addig a középső részén hiányosan és elszórtan van csak két egyházhelyes lakta nemesi birtok.

Szólnom kell még két szigetszerűen elhelyezkedő és így semmilyen rendszerbe nem illő településről, Lispéről és Gosztoláról, amelyek a megye délnyugati felében találhatók. Nem lehet kizárni, hogy egykoron egy településsáv részét képezték, de erre utaló adat nem maradt fenn.

Az okleveles forrásaink alapján, mint ahogy arról már fentebb szóltam, az egyházhelyes és prédiális nemesek már a 14. században bizonyosan az eddig ismertetett településterületen éltek. Mindazonáltal a térképet áttekintve első ránézésre is több olyan jelenség figyelhető meg, ami alapján számos időrendi következtetés vonható. Elsőben a már sokat emlegetett délnyugati része a vármegyének, amit a III. és IV. településsávok határolnak, és lényegében megegyeznek a Hahót-Buzád nemzetség egy tömböt képező 13. századi birtokterületével. A Hahót-Buzád nemzetség bajor eredetű őseinek 1160-as évekre keltezett betelepülése már önmagában is támpontot ad, de még ennél is korábbra mutat Zala vármegye középkori egyházi közigazgatása.¹³ A zágrábi püspökséghez tartozó beksényi főesperesség, illetve a veszprémi püspökség zalai főesperességének határa ugyanis úgyszintén a III. és IV. településsávot követve húzódik, ami pedig elvileg már a 11. századra keltezi a két legnyugatibb és így legkésőbbinek tartható egyházhelyes nemesi településterületet.¹⁴ Amennyiben elfogadjuk, hogy az egyházhelyes nemesek települési sávja egyben az ország gyepűje volt, úgy a Szent László király által 1093 körül alapított zágrábi püspökség egyházmegyéje olyan területre terjedt ki, amely nem csak a Szent István király által alapított veszprémi püspökség egyházmegyéjén, hanem az ország határán is kívül esett. Mielőtt azonban felmerülne a véletlen topográfiai egybeesés lehetősége, illetve a beksényi főesperesség területének elcsatolása Veszprémtől, megemlítendő, hogy nem csak az előbbi kettő időrendi támpontunk van. Ismét a térképre tekintve jól megfigyelhető, hogy a II. településsáv déli fele egyenesen hozzásimul, mintegy szegélyezi az ugyancsak Szent István király által alapított zalai apátságot és annak fő birtokterületét.¹⁵ Az apátság falvai közül mindössze egy település különül el, mégpedig a Zala folyó menti Csász, amely a II.2.-es és a III.-as települési sávok közé ékelődve feküdt. Ebből kifolyólag világos tehát, hogy az egyházhelyes nemesek településsávjainak létrejöttét a 10–11. században kell keresnünk.

Mielőtt azonban tovább lépnék az időrend pontosításában, fontos leszögezнем, hogy elsődleges határként, másként gyepűvonalként eredendően csak az északi–déli irányú II. településsáv értelmezhető, főként, hogy annak mindkét végén, délen Somogy, illetve északon Veszprém megyékben is egyértelműen folytatódik. Ezt erősíti, hogy a II.1.-es településsáv Marcal folyó menti északkeleti részén Sümegettől északra, két egyházhelyes nemesi település is Gyepű nevet viselt. Ezzel szemben a III. és IV. az előbbi mellől kiinduló kiterje-

¹³ Tóth 2003. 268.; Holub 1929. 30.

¹⁴ Holub 1929. Térkép a 112 oldal után kötet.

¹⁵ Uo. 26.

désnek látszik, bár Vas megyében úgyszintén van folytatása, míg az I. a fekvésénél és tájolásánál fogva a Veszprém megyei folytatásával együtt is egészen más rendszernek tekinthető. A fentebbiekből az már kiderült, hogy a III. és IV. településsáv a 11. század második, míg a II. sáv déli fele a 11. század első felére elvileg keltezhető, de mindkét feltevés csak olyan időpontot adna, amikor már biztosan fennálltak. Ugyanakkor, ha a III. és IV. sávot a II. sáv nyugati irányú valamiféle bővítésének tekintem, akkor az egymáshoz viszonyított időrend elfogadható.

Visszatérve a II. településsáv különféle leágazásaira, egymáshoz való kronológiájuk tisztázására két megoldás is lehetséges. Elsőben nem zárható ki egyértelműen, hogy a II.2. rész egyidejű a II.1.-es ággal, ebben az esetben pedig a leágazások egy nagy rendszert alkotva, valamit tervezett módon határoltak körül. Jóllehet ezen a területen csak egyetlen jelentős hely található, nevezetesen a kapornaki bencés apátság és birtokai, melyet gyaníthatóan a Kadar nemzetség alapított II. Géza uralkodása idején, 1150 körül.¹⁶ Másodsorban, ha II.2.-t is bővítésként értelmezem, akkor a legkorábbi gyeűvonal már Mándnál átlépte volna a Zala folyót és mindössze csak a zalai apátság birtokterületét szegélyezte a déli szakaszon, majd északkeletnek tartva érte el a hármas megyehatárt. Van azonban egy olyan topográfiai szempont, ami mégis az első felvetést támogatja, egyúttal a 11. század eleji keltezést is megerősítheti. A II. településsáv vizsgált szakaszán ugyanis két nagyméretű és feltehetően korai vár található, a név szerint írott forrásokból nem ismert, de régészetileg a sányszerkezete alapján a 10. század második felére keltezett Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy vára, illetve a hármas megyehatár metszéspontjában fekvő, de már Vas megyébe eső Karakó (Ókarakó).¹⁷ A két várból a Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy erőssége tudniillik a II.2.-es sáv elfordulásának csúcspontjában fekszik, mintegy tökéletes kiszögelyelést alkotva. A településterület sávjának és a vár földrajzi fekvésének összefüggése okán a kettő alighanem egy egységet képezett. Bár mindezek ellenére sem zárható ki, hogy a II.1.-es leágazás korábbi, mint a II.2.-es, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy a 11. század első felében már mindkettő egyszerre létezhetett.

¹⁶ *Cselenkó* 2006. 33.

¹⁷ *Gömöri* 2007. 195.; *Kiss* 1996. 336.; *Sándorfi* 1989. 25.

Zalaszentiván, Kisfaludi-hegy vára a II.2.-es sáv kanyarulatában

A II. településsáv több más szempontból is érdekes, mivelhogy a vármegye mindkét királyi alapítású korai bencés apátsága, a zalai (1019 vagy 1024) és a tihanyi (1055) is annak hátában található.¹⁸ Ugyanez elmondható a Marcal mentén a Dunáig érő északi szakaszon is, amitől nyugatra már egyetlen királyi alapítású apátság sem található, míg attól keletre Pannonhalma, Bakonybél és Somlóvásárhely. Ugyancsak a II.2-es településsáv közvetlen hátában található a veszprémi püspökségnek 1009-ben adományozott Marcalfő birtoka, amely a későbbi Sümeg környéki püspöki tartománnyal azonosítható.¹⁹ Az egyházi birtokterületek mellett legalább ilyen árulkodók a nemesi kézben lévők, így a II. településsáv időrendjéhez köthető a Tonuzoba besenyő fejedelemtől eredő Tomaj nemzetség Balatonfelvidéki birtokterülete Lesencetomaj környékén, valamint a Vérbulcsú nembeli Lád nem-

¹⁸ *Cselenkó* 2006. 12., 18.

¹⁹ *Holub* 1929. 24.

zetség Tomaj (ma Badacsonytomaj) és Lád környéki megtelepülése. Utóbbit a történetírás Kézai nyomán hagyományosan Bulcsú vezér személyéhez köti. Bár mindkét példa megengedi a II. településsáv akár 10. század közepi, vagy akár azt megelőző keletkezését is, mégis óvatosan kell bánnom az értelmezéssel, mert az már jelentős kihatással lenne a III. és IV. sáv létrejöttének időrendjére is. Besenyők, illetve kabarok ugyanis nem csak a Tomaj nemzetség kapcsán feltételezhetők a zalai gyeprürendszerben, hanem egyenesen tömegesen fordulnak elő mindegyik településsáv részeként vagy annak közvetlen környékén. Tonuzoba betelepülését a krónikáink Taksony fejedelem idejére, más szóval a 10. század közepére teszik, ugyanakkor a Balaton-felvidéki megjelenésüknek ez csak a legkorábbi lehetséges időpontja, mivel az később is bármikor megtörténhetett.²⁰ Mégsem zárhatjuk ki egyértelműen a korai betelepülést, sőt több szempont egyenesen arra utal, hogy a Tomaj nemzetség ősei még a 10. század második felében a Bulcsú halála (955)²¹ után maradt hatalmi úrban, mégpedig Koppány előtt megjelenhettek Zala megyében. Az itteni gyeprürendszerben megtelepült besenyőkre egyrészt a számtalan hozzájuk kötött településnév, illetve számos besenyő eredetűnek tartható egyházhelyes birtokos, illetve több, még a 14. század első felében is besenyő identitású vagyonosabb nemesi család utal.²² Régóta vita tárgyát képezi, hogy az egyes népekről elnevezett települések, mint például a számtalan Besenyő nevű falu, mind a birtokosa, mind a lakossága szempontjából mennyiben köthető etnikumhoz. A leggyakrabban elhangzó érv, akár csak a törzsi helynevek esetében, hogy mindenféle rendszer nélkül országszerte szigetszerűen szétszórva találhatók, ami pedig az előfordulások többségére igaz is. Magyarország térképére tekintve jó eséllyel azonnal találhatunk olyan települést, melynek neve valamely csatlakozott népcsoporttól eredeztethető.

Besenyőekkel összefüggésbe hozható birtokok Zala megyében

²⁰ Pálóczi Horváth 1996. 13–14.

²¹ Holub 1929. 13.

²² Zala Arch. 2004. III. Nemesi genealógia. Bucsai cs., Fancsikai cs., Kálózfalvai Taba cs. A birtokaik az egyes családok címszói alatt vannak felsorolva.

Első ránézésre Zala vármegyében is ugyanez a helyzet, miszerint a hagyományosan besenyő vagy kabar elnevezésűnek tartott vagy annak sejtett helyneveink, mint a Besenyő, Bécs, Bakónak, Bacónag, Tomaj, Tolmács, Kozár, Ilvagy, Taba, Káloz, Becsvölgye, Becsvölgy stb. szerte a megyében, mindenhol megtalálhatók. A gypűként értelmezett egyházhelyes településsávokkal összevetve azonban a szétszórtság rendszerbe sorakozik és világosan látszik az összefüggés. Még az oly bizonytalan értelmezésű Bécs és az abból származó Becsvölgye helynevek is mind a településsávok részeként vagy annak közvetlen közelében találhatók. Nevezetesen a legkorábbi II. sávban található Bakónak, Bacónag, Besenyő, Bécs, Bökény, Tabaszeg és Becsvölgy, a III. sávban Becsvölgye, Bécs, Becsszeg, Ilvagy, két Kálózfalva, végül a IV. sávban, illetve közvetlen közelében Becsehely, Bécs, Kozár és Tolmács.²³ A már említett besenyő vagy kabar öntudatú vagyonosabb nemesi családok birtokterülete ugyancsak a településsávokhoz illeszkedik. Az Ilvági, avagy Kálózfalvai Taba család birtokai egyértelműen a III. sávhoz illeszkednek, míg a Besenyői, avagy Fancsikai, később Bucsei családéi pedig a II. és III. sáv közé ékelődnek, mégpedig úgy, hogy mindkettőnek részben alkotóelemei is. Mindebből pedig az következik, hogy mindhárom gypűsávban nagyszámú besenyő jelenléttel számolhatunk, ami közvetve, de a Tomaj nemzetség Balaton-felvidéki birtoklásának korai kezdetére utal. A már említett Tonuzoba fejedelmféle betelepülésen kívül kisebb számban, de folyamatosan csatlakozhattak besenyők a magyarokhoz egészen a 11. század második feléig.²⁴ Ennélfogva a besenyők és kabarok településsávbeli szerves jelenléte ugyan meglehetősen tág keretek között, de mégis korai időre keltezi mindhárom egyházhelyes nemesi településsávot, mégpedig a 10. század közepétől a 11. század közepéig.

A besenyő és kabar népelemek megtelepülése mellett a magyar nemzetségek zalai településterülete is hasonló elrendezést mutat. Bár nehéz elválasztani egymástól a honfoglaló nemzetségeket a későbbi jövevényektől és még a betelepülésük időrendje sem határozható meg mindig egyértelműen, a tendencia ettől függetlenül világosan látszik. Más szóval a magyarnak tartott nemzetségek nagy többsége, a kicsik és a nagyok egyaránt, a II. településsáv határolta területen belül birtokolt. Ilyen volt a nagyobbak közül az Atyusz és a Türje, míg a kisebb birtokkal rendelkezők táborából például a Szalapa, Tekenye, Terkencs és Tördemic. Több szomszédos megyében honos nemzetségről, mint a Szalók, Ajka és Nádasd is feltételezhető, hogy szállásterületük már a korai időktől fogva kiterjedhetett egyes zalai területekre. Megfigyelhető továbbá, hogy a fentebbi nemzetségek mindegyike nemcsak hogy a II. településsáv mögött birtokolt, hanem egyenesen annak részeként. Így például a kisebb Csáford, Szalapa, Tekenye és Terkencs, illetve a Türje nem birtokai is a II. sávba illeszkedtek, ahogy az Atyusz és Szalók, illetve Lőrinte nem birtokai is.

²³ *Zala Arch.* 2004. V. Birtokok és IV. Központi helyek. A települések azonos név alatt.

²⁴ *Pálóczi Hornáth* 1996. 13–14. A megtelepülési térkép a 15. oldalon.

A zalai eredetű nemzetségek birtokai

A 11. századtól a 12. századig betelepülő jövevények közül egyedül csak a már említett Hahót-Buzád tekinthető honosnak, míg a Balog, Bogát-Radvány, Rátót, Gút-Keled és egyéb nemzetségek ősi szállásterülete nem a megyébe esett, ugyanakkor az egyes elváló ágaik végleg is megtelepedhettek helyben, mint a Rátót nembeli Gyulafiak.²⁵ A Hahótok hagyománya szerint a Pölöske folyó mentén telepedtek le, itt alapították vagy újraalapították a hahóti bencés apátságot. Korábban már Tóth Endre is felvetette, hogy az 1160 körüli időpontnál korábbi bajor betelepülés is elképzelhető.²⁶ A Pölöske menti törzsbirtokok ugyanis a III. és IV. sáv mögé estek, ugyanakkor többségében eredetileg a II. sávtól nyugatra. Mindebből az következne, hogy egy nagyméretű, feltehetően korábban birtokos nélküli gyepűn kívül eső részen nyertek birtokot. Ennek azonban részben ellentmondanak a régészeti leletek. Az már régóta ismert, hogy a rendkívül szegényes zalai leletanyag legkorábbi, 10. századra is keltezhető része eddig kizárólagosan csak a II. terület-sáv hátában került elő. A Hahót nemzetség törzsterületéről azonban ismert egy nagyobb köznépi temető Pusztaszentlászló határából, melynek pénzekkel is jól keltezhető sírjai a 11. század közepétől indulnak.²⁷ Eszerint tehát két megoldás lehetséges. Elsőben a Hahótok egy már régóta lakott és a gyepű mögé eső részen telepedtek meg a 12. században, majd újabb birtokokat elnyerve alakult ki a 13. század elejéről ismert hatalmas uraságuk. A második lehetőség, ahogy azt Tóth Endre is sejtetni engedte, hogy az első Hahótok vagy szállásterületük előző, feltehetőleg ugyancsak jövevény birtokosai már a 11. század első felében megjelentek a Pölöske mentén és az akkori gyepűn kívül, a II. sávtól nyugatra kaptak birtokokat. Ezt erősíti az almádi apátság 1121-ben kelt alapítólevele is, amelyben már akkor a III. és IV. sáv

²⁵ Holub 1929. 15.

²⁶ Tóth 2003. 267–268., 289–290.

²⁷ Szőke-Vándor 1976. 141–155.

von kívüli birtokok szerepelnek Páka környékén.²⁸ Egyelőre a kérdés alighanem eldönthetetlen, de annyi bizonyosnak tűnik, hogy míg a szállásterületeik központja már a gyeplő 11. század közepi határa mögé, és így a veszprémi püspökség területére esett, addig a későbbi, 12–13. századi szerzeményeik a zágrábi püspökségére. Ebből pedig biztosan két betelepülési periódus következik, másként bárki is birtokolta a Hahótok törzsterületét, az már legkésőbb a 11. század közepétől megjelent azon a vidéken.

A nép- és törzsnévi, illetve nemzetségi helynevek mellett a hagyományosan gyeplőt vagy azt őrző csoportokat jelölő zalai helyneveink is elszórtaan jelentkeznek szerte a megyében. Első nagy összegyűjtésüket Holub József végezte el, aki azonban jobbára a 13. századi ispánsági várszervezet keretein belül értelmezte azokat. Érdemes tehát ezeket is az egyházhelyes nemesek településtérképére vetíteni. Holub alapvetően két típusát vizsgálta, mégpedig az önmagukban is gyeplőre utaló helyneveket, mint a Gyeplő vagy az Őr, illetve az olyan településeket, ahol főként a 13. századi források őroket (*speculatores*) említnek.²⁹ Fentebb már szó esett róla, hogy Gyeplő nevű településből a II. sáv Marcal menti részén kettő is akadt, jöllehet további egy Gyeplő (ma Babosdöbréte területén) a III. sáv Zalabesenyő melletti szakaszáról is ismert. A konkrét Gyeplő elnevezések esetében persze felmerülhet az is, hogy eredetileg nem az ország határához, hanem az adott birtok gyeplőjéhez, megyéjéhez, mai szóval határához kapcsolódtak. Ugyanakkor ez esetben bárhol máshol is elő kéne fordulniuk a megyében, arra példa viszont még sincsen. Őr települést a 12. század elejéről ismerünk, ami az almádi apátság alapítólevelében szerepel, mégpedig Nova környékén.³⁰ Később is előfordul, amiből egyértelműen kiderül, hogy a III. sáv déli kiszögellésének csúcsában, a Szentkozmadamján melletti Őr birtokkal azonos.³¹ Jelzős szerkezetben is megtaláljuk, mégpedig Szentgyörgyvölgy esetében, amelyet 1275-ben Őrszentgyörgyvölgy néven írtak.³² Az okleveles forrásokban előforduló őrok a 13. században a Kerka folyó mentén éltek, és gyaníthatóan nem lehet az sem véletlen, hogy pont azokon a településeken említik őket, mint Cesztrege, Kutason, Reznek körül, amelyek a III. sáv foghíjának, tehát egyházhelyes nemesektől mentes részeinek számíthatnak.³³ Azt ma már nem lehet eldönteni, hogy eredetileg ezek a birtokaikat eladó őrok milyen jogállásúak voltak, de településtopográfiájuk egyértelmű összefüggést mutat a III. sáv területével.

A III. egyházhelyes településsáv időrendi viszonyairól többször is szóltam már, miszerint azon alapvetés mentén határoztam meg, hogy a II. sávnál későbbi, mivel az országhatár felé kijebb van. A II. településsávhoz képest azonban lényegi különbség, hogy annak zalai szakasza önmagában már nem értelmezhető, ti. az Kiskutastól északra, a Vas megyei határnál kezdődik és Szentgyörgyvölgnél ott is végződik. Mindebből következik, hogy alapvetően egy Vas megyei településsávval közösen képez egy egységet. Engel Pál adatbázisa segítségével könnyen felderíthető, hogy a Kiskutasnál belépő szakasz Vas és Zala megye határát szegélyezi, de immár a vasi oldalon, kiindulópontja azonban nincsen, mivel az Őrség tájegységénél indul, lényegében egy kört képezve a zalai III. településsávval együtte-

²⁸ Holub 1929. 32.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ DL. 32 206.

³² Holub 1929. 31–32.

³³ Uo. 33.

sen. Hasonlóképpen egy területet határol, mint ahogy az a II.1. és II.2. településsávok esetében látható. Ezúttal sem derül ki, hogy mi lehetett a körülhatárolás, másként a gyűrűs megtelepülés oka, mivel annak közepén jelentősnek nevezhető középkori objektumot vagy nemzeti központot nem ismerünk. A III. településsáv Vas és Zala megyei gyűrűjének időrendje itt válik erősen bizonytalanná, ugyanis nyilvánvaló, hogy annak sem Zala, sem Vas megye későbbi határaihoz nincs köze. Továbbá a II. sávval ellentétben azt sem feltételezhetem, hogy Zala megye megtelepülése során jött létre, mivel a 11. század közepén már előbb léteznie kellett, amit a IV. sáv mögötti pusztaszentlászlói temető egyértelmű induló kelezése, valamint a fentebb említett két megyére eső terület is megerősít. Tovább bonyolítja az értelmezést, hogy az egyházhelyes nemesek Vas megyében jóval kisebb területen és sűrűbben települtek meg, mint Zala megyében. Ennek ellenére egyértelműen látszik, hogy a III. sáv gyűrűjének Vas megyei északi szakasza egyben egy másik körülhatárolt terület déli szakasza is. Egyszerűbben fogalmazva közös sávot alkot. Ez a bizonyos terület a Rába folyó két partján fekszik Csákánydoroszlótól hozzávetőlegesen Rumig. Magában foglalja Körmend és Vasvár vidékét, valamint a Nádasd és Geregye nemzetség 13. századból már jól ismert szállásterületét. Déli része sokkal kiterjedtebb, míg északról a folyó mentén csak egy keskeny sávon nincsenek egyházhelyes nemesek. Vas megyében azonban nemcsak ez a két körülhatárolt terület létezett, hanem hasonlóképpen közös településsávokra épülő gyűrűkben kisebb-nagyobb egyházhelyes nemesektől mentes régiók léteztek Sárvár–Ikervár, Szombathely–Vép, Csepreg, Pápóc és Szolgyayör körül. A 10. századnak vélt széles talpú, égett sánccal felépített nagy alapterületű korai várak, mint Óvár és Locsmánd, a zalai szakasz ugyanilyen tipológiájú váraihoz hasonlóan ugyancsak az egyes településsávok fordulópontjain vagy kiszögellésén találhatók.³⁴ Mindazonáltal világosan látszik, hogy több szakaszon hiányoznak az egyházhelyes nemesek, olyanformán, mint Zalában a Kerka mentén vagy az Őrségben. A Rába menti terület Csákánydoroszló körüli végpontjában lévő egyházhelyes nemesi sávnak elvben folytatódnia kellene észak felé egészen Óvárig. Ezen a részen ugyanis délről, keletről és északról van egy-egy sáv, amelyből csak a Pinka folyó menti rész hiányzik. Ha teljes lenne a körülhatárolt terület, akkor Óvár éppen annak a külső kiszögellésén lenne, míg belül Ják és Pornó környéke fekédné. Ezt a felvetést támogatja, hogy a Pinka lényegében határvonalaként is értelmezhető. Attól nyugatra már jövevény nemzetségek birtokoltak, keletre pedig a gyaníthatóan magyar eredetű Ják nemzetség.³⁵ Egyetlen támpontunk lehet, hogy Óvartól északnyugatra, a Pinka mentén székely eredetű egyházhelyes nemesi települések voltak, de azoktól délre a hiányzó szakaszon egyelőre semmilyen etnikumot nem sikerült kimutatni. Ugyanígy hiányzik az egyházhelyes nemesi településsáv Locsmándtól délre, Kőszegtől keletre egy rövid szakaszon, ahol alig 5 kilométer hiányzik a gyűrű bezárulásához. Alighanem ez esetben részletesebb birtoklástörténeti vizsgálatok megnyugtatóan tisztázhatnák a kérdést. Egészen más a helyzet Locsmándtól északra, ahol egy töredékes sáv még azonosítható kelet felől egészen a Fertő tóig, és egy maradványként értelmezhető település (Felsőpulya) nyugatra, de Sopron és Darufalva széles talpú, égett sáncú várai körül már egyáltalán nincsenek egyházhelyes nemesek.³⁶ Ugyanez a helyzet Moson korai vára esetében is, ahol délről még a Hanság

³⁴ *Gömöri* 2007. 208–209.

³⁵ *Rácz* 2000. 25.

³⁶ *Gömöri* 2007. 198–203., 204.

mocsara okán megindokolható a hiány, de nyugatról már semmiképp.³⁷ A krónikáinkból és okleveles emlékeikből azonban hamar kiderül a hiányzó településsáv oka, ezen a területen ugyanis végig a Lajta mentén Darufalvái és Moson körül egészen Győr előteréig mindenhol besenyőket, illetve kisebb számban székelyeket említenek. Ennek okán egyházhelyi nemesekre nem is volt szükség a gyepű védelmében.³⁸ A Hanságtól délre fekvő terület északi oldalának mocsárral indokolt hiányát már említettem. Középpontjában Szolgagyőr és Pusztacsalád, míg a Hanság felől északon Kapuvár és Babót fekdűt.³⁹ Nyugatról a már említett Locsmándról kiinduló hiányos sáv határolta, míg délről a horpácsi leágazástól a Rábcáig és onnan keletnek haladó és részben a Rába mentén Csornáig érő szakasz. Két terület maradt még hátra, melyek akár egy egységet is képezhettek, mégpedig az Ikervár-Sárvár, valamint a Pápóc körüli rész. Mindkettő legérdekesebb része a keleti határoló településsáv, amely végig a Marcal folyó nyugati partján halad, benne jelentős besenyő megtelepülésekkel Merse és Árpás környékén. Lényegében egy kettős sáv egyik feléről van szó, mivel a zalai Zalaszentgrót tájától párhuzamosan halad a II.1. zalai településsávval és Veszprém megyei folytatásával egészen Vát magasságáig. A két sáv között hozzávetőlegesen 10 kilométer széles hiány van, mely Karakó körül szűnik meg, onnantól szorosan a Marcal mindkét partján egyházhelyes nemesi birtokok sorakoznak egészen Vátig, ahonnan már csak a veszprémi oldalon folytatódnak.

A II. településsáv déli folytatásának Somogy megyei feltérképezése a jövőbeni kutatás feladata lesz. Jelenlegi adataim elsődlegesen Engel adatbázisára épülnek, ami a 16. századi adójegyzékek erősen hiányos volta miatt töredékes képet ad. Mivel a török támadás okán az 1542 utáni egyházhelyes nemesi összeírások mindössze csak pár falut jegyeztek fel, a későbbiekben a középkori okleveles anyag feldolgozásával lehetne valós képet kapni a településeikről. Ennek ellenére nem reménytelen vállalkozás a településsávok rekonstrukciója, mivel a kevés adatból így is kiolvasható egy rendszer. A zalai II. településsáv egészen az Őrtilosi széles talpú sánccal épült nagy alapterületű várig követhető, ott azonban a Drávánál minden folytatás lehetősége elenyészik.⁴⁰ Egy másik hosszabb szakasz Nagyatádtól délre indul és a Drávára merőlegesen északkeleti irányban egészen Kadarkútig ér. Egy újabb szakasz Somogyhatvan területétől kezdődően és ugyancsak merőlegesen, Zádornál éri el a közben kanyargó Drávát. Eszerint tehát két szakasz hiányzik, az első Őrtilostól érne Bélavár környékéig, ahol Rinyaszentkirály körül már megvan, a második pedig Kadarkút és Somogyhatvan között teremtene kapcsolatot. A legkönnyebben épp ez utóbbit tudom meghatározni, mivel ha mindkét meglévő szakaszt képzeletben meghosszabbítom északkeleti irányban, akkor a közrefogott háromszög metszéspontjában Ropoly várát találok. Ropoly jellegzetes korainak tartott, nagy alapterületű széles talpú sánccal épült vár.⁴¹ Az Őrtilos és Bélavár közti szakaszra ugyancsak a bélavári vár azonos tipológiája alapján következtethetünk, illetve egy Berzence melletti Őr település is ezt erősíti.⁴² A három korai vár és az odatartó településsávok tehát egyértelműen kijelölik a Dráva menti szakaszt,

³⁷ Uo. 197.

³⁸ Uo. 195.

³⁹ Uo. 197–198.

⁴⁰ *Magyar–Nováki* 2005. 105.

⁴¹ Uo. 153.

⁴² *Engel* 2001. Települési adatbázis.

aminek ropolyi kiugrása még sok izgalmas értelmezési lehetőséget nyújt a jövőben. Zádortól bár hiányosan, de nagyobb biztonsággal követhető a Dráva mentén keletre tartó szakasz, amely Sellye után egyre ritkábbá válik, de még eléri Baranyavárt a Dunánál. Somogy megye azonban nem csak a II. sáv folytatása miatt izgalmas, hanem mert egy belső szakasz is fut, mely Balatonszentgyörgytől indul délnek és Szenyér alatt keletnek fordulva elvész. Ám egy nagyobb hiányzó rész után Somogyvárnál ismét követhető, majd Karádtól nyugatra fordul a Balaton felé. Somogyvár, bár a régészeti kutatások szerint mindenben megfelel az eddigi várak típusának, topográfiai helyzete azonban teljesen egyedi.⁴³ Nem külső gyepon áll, hanem a belső területhatároló településsávban, akárcsak Veszprém vagy Fehérvár.

Már csak egyetlen településsávról nem esett szó, mégpedig a Balaton-felvidéken lévő I. számúról és az abból merőlegesen kiinduló leágazásról. A fentebbiekben már a zalai egyházhelyes nemesi településsávok ismertetésénél jeleztem, hogy véleményem szerint ez esetben egészen más rendszerről van szó. A Zala megye területéről Kapolcs körül kilépő sáv ugyanis Mencshely–Öcs vonalában folytatódik, és a megyehatár veszprémi oldalán Miske–Kolontár vonalon visszacsatlakozik a zalai oldalon lévő Hany–Gyepű térségi leágazáshoz. Innen Sárosd–Kisberzsény nyomvonalán éri el a karakói földvárat, majd a II.1. településsáv Marcal menti szakaszán halad északnak egészen Marcaltő térségéig. A II.1. sáv itt is tovább folytatódik egészen Győrig, azonban Takácsi felé a Győr és Veszprém megyei határ veszprémi oldalán ismét leágazik. Veszprém, Győr és Komárom megyék hármastárát Kát–Kérkezteleki térségében éri el, ahonnan egy északnyugati leágazás átlép Győr megyébe Pannonhalma keleti előterében, míg egy másik leágazás végig a megyehatár veszprémi oldalán Ajkáig követhető. A zalai I. sáv Füred–Felsőörs környéki szakasza Nemesfajsznál lép Veszprémbe, majd a Nemesvámos–Csatár–Szentistván–Németi nyomvonalon egyszerűen nyugatról kikerüli Veszprém várát és egyenesen a Bakony-hegység szívéig hatol, ahol egy nagyobb szakaszon hiányzik, de egy Gyepű (ma Farkasgyepű) helynév azért nem hagy kétséget a feltehetően lakatlan hegyvidéki terület rendeltetése felől. Végül a Bakony túloldalán Kistevél–Homokbödöge vonalában Pápát keletről szegélyezve Acsád–Takácsi körül ér vissza a II.1. sáv veszprémi szakaszához. Mindezt a térképre vetítve jól látható, hogy három nagyobb körülhatárolt területet szegélyeznek a fentebbi településsávok, elsősorban Zala megye keleti felében Keszthely, Szántó, Sümeg, Tapolca, Almád és Nyirád térségét, másodsorban pedig Veszprém megyét a Veszprém–Pápa tengely mentén két részre osztják. A nyugati félre esik Somlóvásárhely és Pápa, míg a keleti oldalra Veszprém és Bakonybél. A negyedik terület elvben Győr és Pannonhalma térségében lenne, de annak feltérképezése még további kutatásokat igényel.

A gyeprürendszer topográfiai időrendje

A dunántúli egyházhelyes nemesek településsávjai, bár jól láthatóan rendszert alkotnak, mégiscsak részben nevezhetem tényalapú következtetésnek az egyéni értelmezésemet. A 16. századi forrásokhoz képest ugyanis hiányzik az a sok száz oklevél vagy egyéb irat, melyben, ha ez a megtelepülés akkor történt volna, pontosan leírták volna, hogyan vitték véghez. Feltevésnél azonban jóval több, hiszen annak ellenére, hogy minden szempontból másodlagos és évszázadokkal későbbi a forrás, mégiscsak tényeken alapszik a településto-

⁴³ *Magyar–Nováki* 2005. 130–131.

pográfiajuk felvázolása. A fejtegetésem tehát egyrésztől nagyon is konkrét topográfiai, régészeti és történeti adatokon alapszik, másrésztől a belőle levont következtetéseknek akkor is többféle értelmezése lehetséges, ha minden egy irányba mutat. Ezután tehát az eddigiek alapján az alapfelvetésem már az lesz, hogy egyértelműen egy gyeplétszám lenyomata rejtezik a településsávok mögött és azt fogom megnézni, hogy a fentebbiek miként értelmezhetők ennek alapján.

A dunántúli egyházbélyes nemesi településsávok és a várak

A térképre tekintve azonnal szembeötlő, hogy a Dunántúlt Győr és Órtutó között, a Marcal és a Zala folyók mentén egy nagy északi–déli sáv két részre osztja. Ehhez képest mind a keleti, mind a nyugati részen többségében oldalirányú településsávok futnak, amelyek további kisebb-nagyobb területekre szabdalják az országrészt. A másik északi–déli irányú sáv már egészen a nyugati határszélnél látszik a Moson–Darufalva–Sopron–Locsmánd–Óvár vonalon. Jól kivehető az is, hogy a Marcal–Zala vonaltól keletre kevesebb, és méretében jóval nagyobb területek vannak, mint attól nyugatra. Míg a hasonló méretű Zala (II. sávon belül) és Veszprém megyék területén összesen 3 határolt terület volt, addig csak Vas megyében 6, esetleg 7.

A rendszer tehát bizonyosan két részből állt, az I. külső gyeplétszám a Marcal és a Zala vonalában futott, míg a II. Moson és Óvár (Pinkaóvár) között. Egyértelmű és világos az összefüggés az úgynevezett korai, részben már ezelőtt is sokszor 10. századnak vélt nagy alapterületű és széles talpú kerítőfállal épült, égett sáncú várak és az egyes településsávok kö-

zött. A Dunántúl nyugati felében található összes ilyen tipológiájú korai vár a rendszerhez igazodik, annak topográfiai értelemben bizonyosan a részét alkotta! A várak nem az egyes belső gyeprésávok tetszőleges metszéspontjain vagy annak szakaszain álltak, hanem kizárólag(!) az I. és II. külső gyeprésávonak metszés- vagy fordulópontjain. Az eddigiekben a zalai II.1-es sávnak írt I. külső gyeprés Győr, Karakó, Kisfalud, Órtilos és Dráva menti folytatásában Bélavár, Ropolyvár, valamint gyaníthatóan a még nem azonosított Baranyavár alkotta a várak első sorát. A második láncolat a már említett Moson, Darufalva, Sopron, Locsmánd és Óvár várai. A rendszer logikája és a topográfiai szempontok alapján egyetlen vár hiányzik csak a II. külső gyeprésről, amelynek elvben valahol az Őrség vidékén kellett volna lennie.⁴⁴ Említenem kell még az általam részleteiben egyelőre fel nem tárt Felvidéken, a Csallóközben Győrtől Pozsonyig tartó sávot, amelynek végpontja az utóbbi vár. További kutatások nélkül azonban egyelőre az sem világos, hogy az I. külső gyeprés folytatódik Pozsony felé, vagy csak egy oldalirányú leágazás köti össze a két várat. Mindenesetre a csallóközi egyházhelyes nemesek igen nagy száma azt sejteti, hogy az I. külső gyeprés folytatásáról van szó. Ennek jelentősége a két gyeprésvonal egymáshoz képest megállapított időrendjében lenne, főként az ismert történeti események tükrében, de a kérdés eldöntése további kutatásokat igényel. A gyeprésrendszer egészének és időrendjének szempontjából további támpontot ad, hogy mind régészeti, mind az írott források alapján a 11. század elejétől keltezett, másként az újonnan létesült várispáni és megyésispáni keskeny talpú fallal kerített várak, illetve a királyi udvarhelyek várai csak néhány esetben a korábbi széles talpú fallal kerített várak felhasználása esetén egyeznek, többségükben azonban csak kiegészítő megerősítésként igazodnak az I.-es és II.-es külső gyeprésávokhoz. Amíg például Velem-Szentvid keskeny talpú fallal kerített vára még a Locsmánd és Óvár közti szakaszra esik, addig más várak, mint Kapuvár és Babót, a belső gyeprésön feküdtek. Akadnak azonban olyan 11. századi várak is, mint Ikervár, Vasvár és Zalavár, melyek már egyértelműen nem részei a gyeprésrendszernek, mivel mindhárom egy-egy határolt terület belsejében létesült. Pusztán tipológiai és topográfiai érvek alapján ebből kifolyólag megállapítható, hogy a széles talpú fallal kerített várak korábbiak, mint a megyeszervezés korától, Géza fejedelem és I. István idejétől (970 körül) épülő keskeny talpú fallal kerített és kisebb alapterületű várak. A több erősség esetében is, mint Sopron vagy Győr, kimutatható 11. századi felhasználás pedig egyértelműen jelzi a továbbélő párhuzamos használatot. A besenyő és kabar népelemek mindkét külső gyeprésávon, illetve a belső gyeprésön való jelenléte többszöri betelepülést feltételez, mégpedig az I.-es és II.-es gyeprésávok korai periódusának indulásától fogva. Vagyis már azok létrejöttékor, a megtelepülés kezdetétől számolhatunk besenyő vagy kabar részvétellel is.

Míndezek alapján az I. külső gyeprésávon által két részre osztott területek között a vártopológia és az idegen népcsoportok megtelepülése alapján nem lehet időrendet felállítani, mivel azok mindkét feltételezett területi periódusban egyidejűleg és azonos módon léteztek. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a várak és a gyeprésávok kiépülésének időtartama egy rövid időszakra vagy egy periódusra esne, lévén ez még a 16. században is évtizedekbe telt volna. A várak tipológiai egysége és azon tény, hogy csak a külső gyeprésön lé-

⁴⁴ Dénes József szíves közlése szerint a még kutatatlan Szentgotthárd Várdomb is szóba jöhet, melynek területén épült a 12. századi ciszterci apátság. A domb területe méretében megfelel ugyan, de annak csak a belsejében, az apátság területén folytak kutatások.

tesültek, felveti annak lehetőségét is, hogy azok a belső gyepekhez, avagy a településsávokhoz képest utólag létesültek. A belső területhatároló gyepeknek ugyanis elsődlegesen a körbefoglalt területek szempontjából lehetett védelmi szerepe és csak másodlagosan az ország egésze felől nézve. Különösen igaz ez a keleti–nyugati irányú sávok esetében. A várakkal szegélyezett külső gyepek feladatának azonban egyértelműen az országrészek védelme tűnik. Mindazonáltal a továbbra is fennálló belső szerkezeti különbségek okán véleményem szerint a két rendszer nem egyidős, de hogy melyik létesült előbb, és milyen irányból (nyugatról keletre, vagy keletről nyugatra) azt a 10. századra tehető szempontok, különösen az alább következő régészeti leletek alapján lehet csak eldönteni. A két külső gyepek sávot a 10. századnál korábban, mint ahogy az egyes várak esetében felmerült (Óvár, Veszprém), azonban semmiképpen sem keltezhetem, mivel a topográfiai rendszer szintjén egyértelműen nyugat felé mutatnak, míg 9. századi eredet esetén ez éppen fordítva lenne. Ennek ellenére mindkét rendszer egyes elemei, főként a belső gyepek sávok és a felhasznált várak esetében, továbbá a zalavári frank kori népesség továbbélése alapján a Dunántúlt megszálló magyarok idejében gyaníthatóan már léteztek. Véleményem szerint erre utal már önmagában is az, hogy az I. külső gyepek sáv egyáltalán létezik, valamint a két terület-rész között már többször említett szerkezeti különbség. Elképzelhető tehát, hogy a honfoglalás előtt még frank uralom alatt lévő I. és II. külső gyepek közti területen a magyarok egy már létező rendszert formáltak át a maguk elképzelése szerint és abból bizonyos elemek megtartása mellett alakították ki, méghozzá feltehetően két periódusban az I. és II. külső gyepek vonalakat, illetve a belső gyepek rendszerét.

A régészeti topográfia időrendje

A régészeti lelőhelyeink tárgyanyaga ugyan kétségkívül egykorú forrásnak számít, azonban az időrendje és a kelezése szempontjából talán még több bizonytalanságot rejt, mint a településtopográfia. Ennek oka egyrészt a dunántúli leletanyag kis száma, másodszorban a ma is sok vitát képező időrendje.⁴⁵ Abban azonban viszonylag nagy konszenzus van, hogy a 11. századtól induló, kevés melléklettel rendelkező köznépi temetőink a kereszténység időben jól megfogható periódusához tartoznak, ugyanakkor az azt megelőző 10. századi fegyveres és köznépi sírok és leletek tekintetében már nem mondható el ugyanez. Dolgozatomnak ugyanakkor nem tárgya a 10. századi régészeti leletkataszter elkészítése, így csak a már megjelent publikációkat tudtam összevetni a gyepek rendszerrel. Ehhez két helyen végeztem összehasonlítást, mégpedig a Veszprém és Zala megyei I. külső gyepek mögötti területen, illetve Vas megyében az I. és II. külső gyepek közti részen. Így mindkét rendszer területén összevethető a régészeti anyag az egyes településsávokkal. További példaként és egyfajta kontrollként használtam Szóke Béla kalföldi gyűjtését, mivel az mindkét területet érintően készült. A forrásanyag tehát közel sem nevezhető teljesnek, hiszen napjainkig folyamatosan kerülnek elő újabb lelőhelyek, illetve arról szóló publikációk. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ennyi is bőven elegendő, hiszen az egyezés, avagy eltérés tendenciájának ekkora alappennyiségből is ki kell derülnie.

A gyepek rendszer régészeti vizsgálatától elvileg kétféle eredmény várható, elsőben, hogy minden fentebbi elképzelés csak hipotetikus és semmilyen területi vagy időrendi összefügg-

⁴⁵ *Mesterházy* 2002. 327–340.

gés nem állapítható meg. Ezt persze részben rögtön ki is zárhatjuk, hiszen a várak önmagukban, leletanyag nélkül is régészeti objektumok, amelyek kimutathatóan a gyepűrendszer részét képezik. Másodsorban ebből következik, hogy a régészeti leletek időrendjének és topográfiájának legalább nagyságrendileg igazolnia kell a gyepűrendszer meglétét. Ez esetben is kétféle kimenetel lehetséges, elsőben pusztán csak a létezés 10. századi tényét sikerül bizonyítani, másodsorban annak periodizációját is meghatározza, illetve kölcsönösen kiegészíti és pontosítja mind a régészeti, mind a településtopográfiai időrendet.

Legelsőként tekintsük át S. Perémi Ágota Veszprém megyei leletközlését, amiből – lévén a zalai II.1.-es sávtól keletre eső terület ma nagyrészt oda tartozik – egyúttal két belső terület régészeti anyagát is megvizsgálhatom, míg a hiányzó keszthelyi járás leleteit több kisebb publikációból igyekszem pótolni. A Balaton-felvidéki körülhatárolt területről S. Perémi 18 lelőhely adatait közli, amiből 2 balatonkenesei és 1-1 szentkirályszabadjai, illetve vörös-berényi már kívül esik a területen, másként Veszprém megye keleti körülhatárolt területébe tartozik. Ugyanez elmondható 8 további lelőhelyről, melyek a középkori Zala megyébe estek, és így számításba vettem a zalai I. településsávnál is. A fentebbiekből már kiderült, hogy a sáv Zánkától keletre eső part menti része valójában a veszprémi nyugati területet délkeletről határoló sáv volt. A lelőhelyek felsorolásából nyomban kitűnik, hogy kivétel nélkül mindegyik a településsáv területébe esik, vagy közvetlen közelében került elő. Bár nem mindenhol esnek egybe az egyházhelyes nemesek birtokaival, de arra nincs is szükség, mivel a hat évszázaddal későbbi forrás alapján megrajzolt sáv egészen bizonyosan csak lenyomatában őrzi az egykori megtelepülési helyet, továbbá a közbeékelődő nemesi és egyházi birtokok, ahogy azt alapfelvetésemben is jeleztem már, eredetileg is részei lehettek a rendszernek, de azok a 16. században már csak önkényesen különíthetők el. Egyszerűben összefoglalva, a megtelepülők gazdagabb vezető rétege gyaníthatóan éppen úgy ott lappang a 16. századi kis- és közepes birtokos nemesek közt, mint a honfoglalók egyszerű vitézei az egyházhelyesek között, azonban ezt a csoportot a 16. században már nem lehet elkülöníteni az egyéb területen birtokló más köznemesektől. A lelőhelyekre visszatérve tehát fegyveres lovas sírok, illetve arra utaló szórványleletek kerültek elő Badacsonytomaj-Bormúzeum, Badacsonytomaj ismeretlen lh., Balatonakali-Hegytetőn, Balatonfüred-Arácson, Felsőörs-Kishegyen, Mencshely-Berki kútnál, Paloznak-Hosszú dűlőben, Szentbékálá-Öreghegyen (Tüttöskál), valamint köznépi temetkezések Balatonalmádi-Öreghegyen, Balatonfüred ismeretlen lh., Csopak-Lőcze dombon, Csopak ismeretlen lh., Dörgicse és Mindszentkál-Pogány dűlőn.⁴⁶ A régészeti lelőhelyek topográfiai helyzete egyértelmű, ugyanazt a T alakú sávot rajzolják ki, mint az egyházhelyes nemesek I. zalai településsávja. A Tapolcai-medence területéről Diszelnél egy köznépi, míg Hegymagason lovas sírt közöl, melyek ugyancsak az I. zalai sáv nyugati folytatásába esnek. S. Perémi még egy lelőhelyet említ, mely ehhez a sávhoz tartozik, mégpedig a Nagyvázsöny-nőzséri lovas sírokat. Lényegében ugyanezt látjuk a zalai körülhatárolt terület északi felében, ahonnan Csebrendek területéről 1, míg Sümeg városából 2 lovas sír szórványos leletanyaga ismert. További lelőhelyek ismertek a mai Zala megyéből Zalaszentgrótról, ahonnan egy lovas-fegyveres és egy köznépi 10. századi temető került elő, valamint Szentgyörgyvárról, ahonnan közlésből egy köznépi temetkezés ismert.⁴⁷

⁴⁶ S. Perémi 1998. 21–49.

⁴⁷ Dienes 1960. 107–126.; Müller 2002. 16.

10–11. századi temetkezések és a zalai körülhatárolt terület egyházhelyes nemesi településsávjai.
Sötét négyzet: lovas-fegyveres, üres négyzet: köznépi

Mindebből két következtetést rögtön levonhatok, elsőben mind a lovas-fegyveres, mind a köznépi sírok topográfiaja egybeesik a településsávval, másodsorban ennek köszönhetően a 10. század első harmadától egészen a végéig keltezhetjük az I. külső gyeű mögötti zalai településsávokat. Feltűnő még, hogy a két csoport temetkezései nem válnak el területileg, így lényegében vegyesen fekszenek.

Az előzetes következtetésem után nézzük meg Veszprém megye másik két körülhatárolt területének leletanyagát is! A lelőhelyek területi eloszlása itt már kedvezőtlenebb, mivel azok többnyire a Bakony északi oldaláról valók. S. Perémi innen 13 lelőhelyet ismertet, amiből 4 esik a nyugati, 9 a keleti körülhatárolt területre. Mindebből 3 köznépi (Pápa) és 1 lovas-fegyveres (Kúp) temetkezés a nyugati részen van, míg a keletiről 5 köznépi (Bakonykoppány, Gic, Dudar, Csetény), illetve 4 lovas-fegyveres (Nagygyimót-Kisgyimót, Lovászpata, Gic, Bakonyszentlászló) temetkezést ismertet. A nyugati körülhatárolt terület déli és nyugati szakaszának már fentebb ismertetett szakaszaival együtt a sávokhoz igazodó nagyságrendi topográfia itt is egyértelműen kirajzolódik. Hátramaradt még Veszprém városa, melynek területéről 5 lovas-fegyveres és 7 köznépi temetkezés vagy szórvány ismert. Ide vagy a keleti terület déli felére tartozik 4 köznépi (Vörösberény, Szentkirályszabadja, Balatonkenese, Balatonalmádi) és 1 lovas-fegyveres lelőhely Balatonkenesére. Veszprémhez hasonlóan Várpalotáról is több lelet van, 3 lovas-fegyveres és 1 köznépi. Mindezt a térképen is megnézve lényegében ugyanazt látjuk, mint a zalai területre, más szóval a 10. századi leletanyag a teljes korszakban és mindkét leletcsoportban egyértelműen igazodik mindkét veszprémi körülhatárolt területre, valamint a lovas-fegyveres és köznépi leletanyag topográfiaiilag nem különül el.

*A Veszprém megye területén lévő nyugati és keleti körülhatárolt terület honfoglalás kori temetkezései.
Sötét négyzet: lovas-fegyveres, üres négyzet: köznépi*

Végezetül a Szőke Béla kisalföldi közlésében található térképet összevetve a fentebbi nagy áttekintő térkép Győr megyei részével, ugyanazt tapasztaljuk, mint az előbbiekben. A Dunától délre, illetve a Csallóközből gyűjtött 16 lelőhelyből 4 a Gyórhoz Csorna felől becsatlakozó, illetve Enese felé kerülő belső gyepűsávokra esik, míg 8 az I. külső gyepűsáv Marcal és Rába menti részén található. Továbbá 3 másik a csallóközi induló szakaszán, 1 pedig a két Duna-ág találkozásánál van.⁴⁸

Az I.-es és II.-es külső gyepűsávok közti második nagy terület eltérő szerkezetéről többször szóltam már, nézzük tehát meg, hogy abból mit igazol a régészeti leletek topográfiaja! Az előbbiekben ismertetett kisalföldi leleteknek a Marcal és Rába folyóktól nyugatra eső csoportja lényegi különbséget nem mutat, azok úgyszintén igazodnak a belsőgyepűk sávjaihoz. A Vas megyei honfoglalás kori leleteket Kiss Gábor gyűjtötte össze még az 1990-es évek végén. A megye területéhez képest innen nagyságrendileg kevesebb temetkezés ismert, mint a zalai vagy veszprémi körülhatárolt területekről. Ennek okán nem is tudok olyan látványos térképeket rajzolni, mint Zaláról, ahol a régészeti anyag ugyanazt a kört jelenítette meg topográfiailag, mint az egyházhelyes nemesek településsávjai. Ettől függetlenül érdemes megnézni, hogy miként viszonyul a régészeti topográfia a II. külső és belső gyepűsávokhoz. Lovas-fegyveres temetkezések száma összesen 4 (Ikervár, Kernenesszentmárton, Vasasszonyfa és Celldömölk). Ezek mindegyike a 10. század második felére keltezhető, amit az egyikben talált 931–945 közé tehető pénzmelléklet is megerősít. A

⁴⁸ Szőke 1954. 123. Térkép.

köznépi temetők száma úgyszintén 4 (Ikervár, Sorokpolány, Cseprek, Szombathely). A Szombathely-szentmártoni lelőhely különösen érdekes, mivel ott 9–10. századi továbbélő népességet jelzett a temetkezés időrendje. A Vasasszonyfa-meszléni lovas-fegyveres sír egyértelműen a csepreki és a szombathelyi körülhatárolt területek közti belső gyeppsávra esik, lévén Meszlén eleve egyházhelyes nemesi falu volt. Ugyanez elmondható a kemenesszentmártoni lovas sírról is, amely a Marcal nyugati partján lévő belső gyeppú sávjában került elő, illetve Kisdomölk is egyházhelyes nemesi falu volt. A II. külső gyeppühöz egyetlen korhatározó leletanyag kapcsolódik, mégpedig Óváron (Pinkaóvár), ahonnan a 10. század közepétől induló pénzérmék kerültek elő. A fent említett köznépi temetők mindegyike a 10. század utolsó harmadától, de még inkább a 11. század elejétől indul. Sorokpolány a szombathelyi és jáki–pornói területek közti belső gyeppsávon, míg a pénzzel keltezett (967–999) ikervári temető a sárvári terület déli belső gyeppsávjának a szélén található. Innen egyébként lovas temetkezés is ismert, mely a 10. század közepére, második felére tehető. További, a 10–11. század fordulóján induló köznépi temetők ismertek a Sárvártól keletre lévő belső gyeppün, Mesteri-Intapusztán és Sitke-Hercseg-hegyen, a pápóci és szolgálói terület közti belső gyeppün Répcelakról, valamint a Vasvár és Sárvár közti belső gyeppün Balosameggyes és Rábakovácsi területéről.⁴⁹

Míndez az összevetett lelőhelyek számától függetlenül aligha lehet a véletlen műve. Darabszámra ugyan nem sok, de területi eloszlásában bőven megfelel a statisztikai alapmeny-nyiség követelményének. Nyilvánvaló tehát, hogy az I. külső gyeppútól keletre eső egy zalai, két veszprémi és egy Győr környéki körülhatárolt területen előkerült 10. századi honfoglaló régészeti tárgyi emlékek előfordulása egybeesik az egyházhelyes nemesek településterülete alapján meghatározott külső és belső gyeppük sávjával. A vizsgált leletanyag ugyanis a 10. század elejétől a 11. század elejéig területileg nem különül el, hanem egységesen a településsávokba vagy közvetlen környezetükre esik. Úgyszintén nem mutatható ki különbség az úgynevezett lovas-fegyveres sírok és a köznépinek tartott temetkezések területi és időrendi előfordulásában sem, mindkettő egységes képet mutat, végig a teljes évszázadban. Az egyes területek méretétől függően, de jól kivehető, hogy feltűnően hiányzik a honfoglaló leletanyag azok belsejéből, ami pedig aligha lehetett lakatlan. Különösen látszik ez a zalai területen, ahol a keszthelyi régió és a Tapolcai-medence gyakorlatilag üres, miközben mindkettő tökéletesen alkalmas a megtelepülésre. Mivel a jelenség mindegyik körülhatárolt területen kivehető, ezt csak úgy tudom értelmezni, hogy a megtelepülés gyűrűs körülfoglalást alkotó sávos rendszere tudatos szándék eredménye. A területeket megszálló magyarok többnyire a folyók mentét, illetve a dombhátságokat szállták meg, míg a magasabb hegyvidékeket és sík térségeket, ha lehetett, elkerülték, vagy azok völgyeibe települtek. A belső területek 10. századi régészeti anyaga ugyanakkor egyelőre teljesen ismeretlen, feltehetően ennek hátterében bizonyos korainak vagy éppen késeinek tartott temetkezések időrendi problémái állnak.

Míndazonáltal megállapítható, hogy a várak tipológiája és a megtelepülési rendszer belső szerkezete alapján meghatározott településtopográfiai időrendet a régészeti anyag nem csak megerősíti, hanem annak időbeli kereteit jelentősen kitágítja. Az I. külső gyeppsáv és a mögötte húzódnó belső gyeppsávok által körülhatárolt területek (mind a 4 vizsgált) létrejöttét mindezek alapján közvetlenül a Dunántúl elfoglalását követő első időszakra tehetjük.

⁴⁹ *Kiss* 1996. 325–338., legújabban *Kiss* 2000. 1–321. leletanyag-térképe 7.

Ugyanakkor ismételten fontos kihangsúlyozni, főleg a körülhatárolt területek belső részeinek problematikája okán is, hogy a megszállás idején gyaníthatóan már létezett valamiféle területi szervezete és településrendszere a továbbélő helyi lakosságnak, aminek egyelőre ismeretlen elemeit, esetleg néhány várat felhasználták a magyarok. A megtelepülés időben valószínűleg jó pár évet igénybe vett, amelynek során a honfoglalók a maguk céljaihoz és szokásaihoz igazíthatták (körülfoglaló sávos letelepedés) a helyben talált településrendszert. Mivel az I. külső gyepűsáv mentén jelentkező régészeti anyag (*Zalaszentgrót-Téglagyár*) épp úgy a 10. század elejétől indul, mint a belső gyepűké (*Nagyvázsony-Nőzsér*), a széles talpú fallal kerített várak építési idejének kezdetét nem lehet egyértelműen meghatározni. A rendszer logikájából fakadóan egyes várak már a 10. század elején is megépülhettek, azonban a legvalószínűbb, hogy az I. külső gyepűsáv vonalán a térképen ábrázolt erősségek teljes számban csak a 933-as merseburgi és a 955-ös augsburgi vereségek időszakában épültek fel. Ez azonban mindössze következtetés, a sáv topográfiai időrendje ugyanis a 10. század első felére mutat. Az esetleges 10. század közepi várépítésekre egyedül a korábban már említett zalai II.2.-es leágazás utal, amire csak a kisleludai vár megépítése adhat egyedüli magyarázatot. Egyszerűbben megfogalmazva, azért található itt egy kis területet körbekegőző leágazás (II.2. és II.1.), mert az I. külső gyepű nyomvonalát korrigálva egy újabb várat építettek. Hogy ezt egy már meglévő és a Vas megyei részekre egyébként is jellemző kisebb körülhatárolt terület belefoglalásával tették, vagy csak egyszerű bővítéssel, nem lehet eldönteni. Ugyanakkor a legvalószínűbb az első felvetés, mivel a bővítés után is helyben maradt a II.1.-es leágazás népessége. A bővítés során egyúttal felszámolták azt az egyébként sehol máshol nem tapasztalt helyzetet, hogy a fő külső gyepűsáv egy folyószakasz védtelen közepén lép át az egyik oldalról a másikra. Arra, hogy ez mért is alakult ki így feltehetően a 10. század elején, a Zalaváron tovább élő frank kori népesség településterülete adhat elfogadható indokot. Más szóval eredetileg a balatonhídvégi vagy fenékpusztai réven ment volna délre a településáv, végül azonban belefoglalták Zalavárt is. Könnyen lehet, hogy eredetileg ez is két lépésben történt, mivel a somogyi területen épp a fenékpusztai átkelő túloldalán, Balatonszentgyörgynél kezdődik, vagy ez esetben folytatódik egy belső gyepűsáv.

Az I. és II. külső gyepűsávok közti terület régészeti leletanyaga hasonló képet mutat, mint a fentebb ismertetett I. külső gyepűtől keletre eső terület. Bár a leletek száma jóval kisebb, és önállóan nem jelzik a kisebb területek rendszerét, a térképpel összevetve mégis világosan látható az egyezés. Az egyetlen kivétel Szombathely, ahol azonban biztosan továbbélő helyi lakossággal kell számolnunk. Lényegében ez az egyetlen belső terület, ahol régészetileg talán sikerülhet elkülöníteni az ott élőket a magyaroktól. A II. külső gyepűsáv mögötti országrész azonban nem csak a belső gyepűk szerkezetében, hanem a régészeti leletanyag időrendjében is jelentős különbséget tükröz. Az I. külső gyepűsáv mögötti résszel ellentétben innen a 10. század közepénél korábbra keltezhető és a honfoglaló magyarokhoz köthető lelet nem került elő. Mindebből óvatosan az következik, hogy a Marcal és Zala folyók menti I. külső gyepű valóban korábbi, mint a II., a nyugati országrészt, a későbbi Vas, Sopron és Moson megyék területét pedig csak a 10. század közepén szállta meg a magyarság. Feltehetően erre a 933 és 955 közötti események hatására került sor, és a terület igazgatását az I. külső gyepűsáv mögötti területhez hasonlóan, de kimutatható szerkezeti különbségekkel szervezték meg. A II. külső gyepűn felhúzott Óvár, Locsmánd, Sopron, Darufalva és Moson várai is ekkor épülhettek, de itt sem zárható ki korábbi előzmények felhasználása. Ez esetben tehát mind a régészeti anyag, mind a településtopográfiai eltéré-

sek azt igazolták, hogy a nyugati rész rendszere valóban későbbi, és annak induló régészeti időrendje egyben a korábban megszállt keleti rész keltezését is megerősíti. Az egyetlen el-
lentmondás továbbra is a széles talpú fallal kerített várak időrendi kérdése, mivel azok mindkét külső gyeprésávon azonos tipológiai rendszerben épültek. Ennek magyarázatára kézenfekvő megoldásnak tűnik a két területrészt egymáshoz közeli időrendje. Másként az I. külső gyeprésávon lévő várak építéséhez szükséges időszakot önmagában is egy-két évtizedre tehetjük, 910–930 közé, míg azok felépültét követően, vagy még abban az időben (az említett kisfaludi korrekció) már megkezdődött a II. külső gyeprésáv kiépítése. A vártipológia tehát azért mutat azonosságot, mert egy hosszabb folyamatként, de azonos rendszerben épült ki a várak alkotta védelmi vonal.

Az írott források időrendje

A településtopográfiai és régészeti időrend felvázolásának birtokában érdemes röviden az ismert történeti tényeken keresztül bemutatni a Dunántúl 10. századi történetét. Minda-
zonáltal újra hangsúlyoznom kell, hogy több értelmezés is lehetséges, főként annak okán, hogy a Dunántúlon, annak is csak a középső és nyugati felén vizsgált megtelepülési rendszer nem lokális jelenség. Mivel a dolgozatom kereteit meghaladná az egész ország feldolgozása, így csak röviden megjegyzem, hogy az egyházhelyes nemesek településsávjai Erdély kivételével az egész országban, még Szlavóniában is megtalálhatók. Emellett a széles talpú fallal kerített 10. századi várak is több gyeprésávban körbeveszik az ország belső területeit, nem csak keleten (Borsod, Szabolcs stb.), hanem délen is. Éppen ezért a teljes körű feldolgozás, főként a szlavóniai gyeprésáv és a Dráva menti somogyi–baranyai rendszerek összefüggéseinek feltárása a későbbiekben tovább árnyalhatja az értelmezési keretet.

A Dunántúl hagyományosan elfogadott 900 utáni megszállása és a magyarok megtelepülése a vizsgálatom eredménye szerint nem terjedt ki a teljes országrészre, hanem a külső gyeprésávkal is megerősített határát a Marcal és Zala folyók mentén, Győr, Karakó, Kisfalud és Órtilos között építették ki. A korai honfoglalók egy-egy nagyobb területet gyűrűszerűen körülfogalva, 10-20 kilométer széles, lazán benépesült sávokban, folyók mentén és dombhátságokon teleptek le.⁵⁰ A zalai körülhatárolt terület mintegy 1000-1200 km²-es volt, míg a szomszédos veszprémi kb. 1700 km²-es.⁵¹ A köznép és a vezető réteg településterülete nem különült el, így az előkelők utódai a gyeprésávokon a törzsgyökeres későbbi vagyonos és szegény nemzetségek között keresendők. Az írott források alapján az öt nagyobb közép-dunántúli terület közül a zalai rész egyértelműen azonosítható Bulcsú vezér szállásterületével, ahol a törzsi nevek közül egyedül a Keszi fordul elő, mégpedig 5 település nevében. A szomszédos veszprémi területen hasonlóképpen csak a Jenő törzs neve ismert, 2 egymással határos birtokon. Mindez arra utal, hogy a 10. század első felében az egyes területek megszervezésében még a törzsek is szerepet játszottak. A Veszprém és Somogyvár körüli területek, főként a belsőgyeprés álló várak okán, feltehetően már ekkor

⁵⁰ S. Perémi Ágota is ugyanerre a megfigyelésre jutott a Balaton-felvidék leletanyagának elemzése során. *S. Perémi* 1998. 33.

⁵¹ Hasonló megtelepülési formát írnak le az avarok gyűrűjeként is, ami gyaníthatóan ugyancsak egy sávós gyeprésrendszerrel körülhatárolt terület volt.

a fejedelmi család kezére kerültek. Mivel a magyarok a megtelepülési sávokon belüli részeket nem szállták meg, ott kereshetjük a továbbélő helyi népességet.

A 10. század közepén a sorozatos vereségek hatására az első gyeplíniát 933–955 körül nyugatabbra helyezték és várak láncolatát építették fel annak védelmére. Feltehetően ekkor végeztek némi korrekciót a korábbi külső gyeplíni déli szakaszán, mivel az továbbra is első vonalnak számított. Az újonnan birtokba vett nyugati részen, a korábbiakhoz hasonlóan egy-egy területen, sávosan körülögláló rendszerben telepedtek le, ugyanakkor ezek mérete sokkal kisebb volt, mint a korábbiaké. Mindez arra enged következtetni, hogy a Dunántúl nyugati felét megszálló népesség nem az első gyeplíni möglötti területek lakóiból került ki, mivel azok helyben maradtak, hanem máshonnan érkezett. A nagy számban kimutatható besenyő és kabar eredetű népesség és a feltehetően a Tisza környékéről vagy a Kisalföldről érkező magyarok közösen szállták meg az országrészt, mégpedig feltehetően Taksony fejedelem idejében. A Géza fejedelem és Szent István alatt meginduló állam-szervezés és a kereszténység felvétele ismételtén újraszervezte a térség igazgatási rendszerét. A 10. századi területi rendszerek alapjain a 11. században létrejövő vármegyék azonban nem minden esetben álltak összefüggésben a korábbi területi beosztással. Zala, Somogy, Veszprém és Győr megyéknél világosan látszik, hogy a korábbi belső gyeplíni rendszer által körülhatárolt területekből jöttek létre, ugyanakkor Vas és Sopron megyék esetében az új megyehatárok nem mindenhol követték a korábbi gyeplíni sávokat. A külső gyeplíni fokozatos nyugatra tolódása hosszú folyamat eredménye lehetett és csak a jövevény nemzetségek letelepítésével, a 12. század közepére érhetette el a középkori királyság véglő határait. A gyeplíni rendszer várai részben úglyszintén megélték a 11. századot, némelyikből megyeszékhely (Somogyvár) vagy várispánság (Locsmánd, Karakó) lett, sőt a későbbiekben kisebb várak építésével, mint Kapuvár, Ikervár és Zalavár, továbbfejlesztették a belső gyeplíni rendszerét is.

Pusztá véletlen lenne az egyházhelyes nemesek megtelepülési sávjainak és a 10–11. század írott és régészeti forrásainak egyezése? Aligha! Úglý hiszem, olyan ősi településrendszert őrzött meg napjainkig, amelynek köszönhetően kézzelfoghatóbb betekintést nyerhetünk a honögláló magyarság 10. századi történetébe.

Felhasznált irodalom

- Cselenkó* 2006 *Cselenkó Borbála*: Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében. Zalai Kismonográfiák 9. Zalaegerszeg, 2006.
- Engel* 2001 Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis. Szerk.: *Engel Pál*. Budapest, 2001.
- Gömöri* 2007 *Gömöri János*: A nyugati határvidék korai sánccvairól, különös tekintettel Sopronra. *Savaria. Vas Megyei Múzeumok Értesítője*, 31. (2007) 2. sz. 187–216.
- Holub* 1929 *Holub József*: Zala megye története a középkorban I. Pécs, 1929.
- Holub* 1947 *Holub József*: Az egyházi nemesek jogállása a középkorban. *Regnum*, 6. (1944–46) 182–204.
- Kiss* 1996 *Kiss Gábor*: Régészeti adatok Vas megye 10–11. századi történetéhez. *Vasi Szemle*, 50. (1996) 3. sz. 325–338.
- Kiss* 2000 *Kiss Gábor*: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. Szombathely, 2000.
- Komáromy* 1908 *Komáromy András*: Sopron vármegye végzései a malmokról és a Rábaköz védelmezéséről. *Történelmi Tár*, 31. [ÚF. 9.] (1908) 61–65.
- Magyar–Nováki* 2005.
Magyar Kálmán–Nováki Kálmán: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.
- Maksay* 1979 *Maksay Endre*: Sopron vármegye birtokos társadalma a XVI. század közepén. *Soproni Szemle*, 33. (1979) 2. sz. 68–79.
- Mesterházy* 2002 *Mesterházy Károly*: Dunántúl a 10. században. *Századok*, 136. (2002) 2. sz. 327–340.
- Neumann* 2012 *Neumann Tibor*: „Egytelkes nemes” – Egy középkori fogalom magyarázatához. *Történelmi Szemle*, 54. (2012) 2. sz. 337–345.
- Müller* 2002 *Müller Róbert*: Szentgyörgyvár földrajzi környezeti és régészeti emlékei. In: Szentgyörgyvár története. Szerk.: *Müller Róbert*. Zalai Kismonográfiák 7. Zalaegerszeg, 2002. 9–27.
- Pálóczi Horváth* 1996 *Pálóczi Horváth András*: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 1996. 7–36.
- Rácz* 2000 *Rácz György*: A Ják nemzetség és monostoralapításai I. *Vasi Szemle*, 54. (2000) 1. sz. 7–26.
- Sándorfi* 1989 *Sándorfi György*: Várak a X. században Magyarországon. *Műemlékvédelem*, 33. (1989) 1. sz. 19–26.

- S. Perémi* 1998 *S. Perémi Ágota*: Veszprém megye 10–11. századi régészeti emlékei. In: Veszprém és környéke a honfoglalás korában. Szerk.: V. dr. Fodor Zsuzsa. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 8. Veszprém, 1998. 21–52.
- Szőke* 1954 *Szőke Béla Miklós*: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeológiai Értesítő*, 81. (1954) 2. sz. 119–136.
- Szőke–Vándor* 1976 *Szőke Béla Miklós–Vándor László*: Pusztaszentlászló XI. századi temetője. In: Régészeti tanulmányok. Szerk.: *Degré Alajos–Kerecsényi Edit–Németh József–Németh László–Simonffy Emil*. Zalai Gyűjtemény 6. Zalaegerszeg, 1976. 141–155.
- Tóth* 2003 *Tóth Endre*: Hoholt–Hahót. A jövevény nemzetségek eredetéhez. *Századok*, 137. (2003) 2. sz. 265–295.
- Werbőczy* 1894 Werbőczy István Hármaskönyve. Harmadik kiadás. Budapest, 1894.
- Zala Arch.* 2004 Zala megye archontológiai és genealógiai adattára, 13–16. század. Szerk.: *Szatlóczki Gábor*. Arcanum CD-ROM. Budapest, 2004.